

Grażyna Mendecka

Rodzina jako środowisko stymulujące aktywność jednostk

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 17,
139-144

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grażyna Mendecka

RODZINA JAKO ŚRODOWISKO STYMULUJĄCE TWÓRCZĄ AKTYWNOŚĆ JEDNOSTKI

Wprowadzenie

Najnowsze teorie psychologiczne [Amabile 1983; Barron 1988; Csikszentmihalyi 1988 i inni] odchodzą od indywidualistycznego, personologicznego [zob. Nęcka 2001; Stasiakiewicz 1999] ujmowania twórczości, widząc w niej fenomen wynikający z interakcji podmiotowych cech twórcy z zewnętrznymi, społecznymi warunkami jego funkcjonowania. Teorie te akcentują dobitnie, że twórczość nie pojawia się nagle, w wyniku olśnienia lub natchnienia jednostki, lecz stanowi konsekwencję wymagającego czasu, określonego sposobu społecznego funkcjonowania człowieka. Rodzina jako pierwotny, społeczny kontekst rozwoju [Tyszkowa 1990, 1996], dostarczając najwcześniejszych i długotrwałych doświadczeń, odgrywa znaczącą rolę w stymulowaniu twórczej aktywności człowieka. Istota kształtowania postawy twórczej w rodzinie polega na przeżywaniu przez jednostkę doświadczeń, które pozwolą jej uzyskać pożądaną równowagę między socjalizacją a emancypacją [Brzezińska 2000].

Twórczość jako forma społecznego funkcjonowania jednostki

Człowiek jako jedyna istota posiada świadomość siebie, dzięki czemu może nie tylko odczuwać własne *ja*, ale również być świadomym własnego *ja mogę* bądź *ja nie mogę*. Odczuwanie własnego *ja mogę* wiąże się z podmiotowością, która stanowi atrybut człowieka jako osoby [Wojtyła 1985; Popielski 1994], zaś twórczość jest

przejawem osobowego funkcjonowania jednostki [zob. Mendecka 2003, 2003a]. Aktywność twórcza stanowi autonomiczny akt, powodowany wewnętrzną motywacją osoby posiadającej określoną koncepcję siebie i wizję świata, świadomej celu, jaki swym działaniem zamierza osiągnąć.

Człowiek ma ograniczoną swobodę w realizowaniu własnej podmiotowości z racji współbywania z innymi osobami, z którymi musi negocjować zakres wolności własnego działania. Współżycie społeczne wymaga respektowania zasad i praw, dzięki którym kontakty ludzi nie przybierają chronicznie konfrontacyjnego charakteru. Dostosowująca się do norm społecznego współżycia jednostka często ponosi wysoki koszt swej socjalizacji, ponieważ traci na tym jej wolność i autonomia. Nierzadko efektem przystosowania społecznego może być ograniczenie możliwości twórczego, podmiotowego funkcjonowania.

Osobowość kształtuje się poprzez doświadczenia. Człowiek staje się osobą stopniowo, a łacińskie pojęcie *persona* powstało prawdopodobnie z połączenia dwóch słów *per se* – przez siebie. Przetrawiając, „przepuszczając przez siebie” to wszystko, czego doznaje w kontakcie ze światem i innymi ludźmi, przeżywając świadomie relacje z innymi podmiotami, człowiek staje się osobą, doświadcza podmiotowości lub odczuwa własną przedmiotowość, co czyni go biernym, podporządkowanym i zachowawczym.

Twórczość stanowi ten rodzaj aktywności, który wiąże się z doświadczeniem podmiotowości, ponieważ podejmują ją osoby wolne, niezależne, z poczuciem własnej tożsamości i integracji, zdolne do kształtowania siebie i świata według osobistych idei i standardów. Wymieniane w literaturze psychologicznej cechy podmiotu [zob. Kofta 1989; Reykowski 1989; Gurycka 1999] pokrywają się z opisem cech osobowości twórczej [zob. Trzebiński 1978, 1980; Popek 2001], bo też podmiotowość – co warto raz jeszcze podkreślić – warunkuje twórczą aktywność jednostki.

Człowiek może wykorzystywać właściwą wszystkim ludziom zdolność twórczej aktywności [zob. Nęcka 2001] tylko w takim stopniu, w jakim pozwala mu na to stworzona przez innych przestrzeń wolności społecznego funkcjonowania. Skrepowany sztywnymi regułami i zasadami, zdominowany i podporządkowany innym, włoczony w ramy systemu, instytucji, obyczajów, zmuszony do stawiania interesu grupy nad własnym, poprzez taką formę społecznego funkcjonowania traci swą wrodzoną kreatywność. Wyuczony konformizm i bezradność intelektualna, utracony indywidualizm sprawiają, że z wiekiem zdolność człowieka do twórczej aktywności ulega upośledzeniu.

Społeczny kontekst rozwoju w szczególnych okolicznościach (np. w systemie totalitarnym) ogranicza twórczy rozwój, generalnie środowisko społeczne jest niezbędne, aby aktywność twórcza jednostki została pobudzona i przyniosła wartościowe efekty. Społecznemu funkcjonowaniu zawdzięczamy poznawanie systemu symboli i kodów właściwych dla poszczególnych dziedzin ludzkiej aktywności, zdobywamy wiedzę i dysponujemy określonym zasobem informacji wykorzystywanych w procesie twórczym. Twórczość zależy również od rodzaju zadań stawianych jednostce w różnych sytuacjach społecznych [zob. Stasiakiewicz 1999].

Rodzina jako społeczny kontekst rozwoju

We współczesnej literaturze psychologicznej opisując rodzinę jako społeczne środowisko rozwoju przyjmuje się systemowe podejście [zob. m.in.: Bronfenbrenner 1976, 1979; Radochoński 1984, 1987; Tyszkowa 1990, 1993, 1996; Braun-Gałkowska 1991, 1992, 1992a; Praszkiel 1992] najpełniej wyrażone w koncepcji ekologicznej, wyjaśniającej wzajemną zależność między organizmem a otoczeniem. Paradigmat ekologiczny w psychologii przedmiotem zainteresowania czyni naturalne całości społeczne, a więc rodzinę, klasę, społeczność gminną lub parafialną. Owe społeczne całości poprzez swe właściwości stanowią kontekst rozwojowy dla swych członków, rozwój jednostki dokonuje się poprzez jej interakcje ze społecznym kontekstem rozwoju [Tyszkowa 1996].

Rodzina jako zespół środowiskowych, społecznych warunków stanowi prymarny kontekst rozwoju [Bronfenbrenner 1979], jej wpływ zaczyna się we wczesnym dzieciństwie w okresie, w którym interakcje społeczne oparte są na silnej więzi emocjonalnej. Wiąz uczuciowa wzmacnia siłę doświadczeń wynikających z interakcji społecznych w rodzinie. Doświadczenia te wynosi jednostka i wykorzystuje we wtórnych kontekstach rozwoju społecznego, gdzie interakcje nie mają już tak silnego zabarwienia emocjonalnego [Bronfenbrenner 1979; Harwas-Napierała 1995].

W ujęciu ekologicznym rodzina nie jest zbiorem jednostek, lecz stanowi wyrazistą i unikalną całość – system rodzinny. O jakości rodziny przesądza system interakcji zachodzących między wchodzącymi w jej skład osobami. Interakcje tworzące spoiwo i tkankę rodziny jako systemu [Tyszkowa 1990, 1996] nie mają jednostronnego charakteru, zawsze są efektem wzajemnego oddziaływania na siebie poszczególnych jej członków. Relacje rodzinne stanowią zatem system sprzężeń zwrotnych, w ramach którego przyczyny i skutki przybierają cyrkularny charakter.

W rodzinie jej członkowie rozwijają się poprzez bliski kontakt z drugim człowiekiem, w codziennych, intymnych sytuacjach. Członkowie rodziny zaspokajają nawzajem szereg istotnych potrzeb, przekazują i wzbogacają wiedzę o świecie, stanowią dla siebie wzorce do naśladowania, wskazują i wzmacniają przyjęty przez swych członków system wartości. Poprzez obsadzanie się w określonych rolach (np. podopry rodziny, czarnej owcy, geniusza rodzinnego itp) kształtują określone postawy społeczne i samoocenę swych członków. Dzięki rodzinnym doświadczeniom jednostka może odczuwać własną podmiotowość, może również dzięki nim poczuć się całkowicie przedmiotowiona.

Doświadczenia wyniesione ze środowiska rodzinnego odgrywają znaczącą rolę w stymulowaniu rozwoju twórczej aktywności człowieka. Definiując twórczość jako przejaw podmiotowego, osobowego funkcjonowania jednostki, należy stwierdzić, że rodzina stwarza tym lepsze warunki twórczego rozwoju, im więcej daje przestrzeni dla doświadczania własnej podmiotowości.

Cechy rodziny sprzyjające rozwojowi twórczości

Charakteryzując rodzinę jako ekologiczny kontekst rozwoju jednostki, należy bez wątplenia uwzględnić takie cechy, jak: spójność i adaptacyjność [zob. Mendecka 2003, 2003a; Radochoński 1984, 1987], bo one przesądzają o sposobie funkcjonowania jej członków w obrębie systemu rodzinnego. Spójność i adaptacyjność to wymiary uwzględnione w *Modelu Olsona* [Olson, McCubbin 1982, cyt. za: Radochoński 1987]. W modelu tym przez *spójność rodziny* rozumie się więź emocjonalną łączącą członków rodziny oraz stopień indywidualnej autonomii, jakiej doświadczają. Najbardziej korzystny jest umiarkowany poziom spójności [Mendecka 2003], gdyż przy wysokim nadmierna identyfikacja i wzajemna lojalność utrudniają członkom rodziny rozwój indywidualizacji i autonomii. Niska spójność natomiast sprawia, że nie wytworzy się wspólnota rodzinna, a więc wyrazisty system stanowiący kontekst rozwoju jednostki.

Rodziny z problemem alkoholowym mogą np. tłumić twórczą aktywność jednostki, bo wymagają od swych członków nadmiernej lojalności i solidarności. Autonomia i wolność nie mają warunków rozwoju, gdyż wszystko podporządkowane jest solidarnemu ratowaniu prestiżu rodziny zagrożonemu przez uzależnienie jednego z jej członków. Podobnie despotyczni rodzice, ostro egzekwujący respektowanie sztywnych norm i zasad bezdyskusyjnie narzuconych dzieciom, tworzą z rodziny kontekst społeczny ograniczający twórczy rozwój jednostki.

Adaptacyjność rodziny jest w *Modelu Olsona* definiowana jako zdolność systemu rodzinnego do zmiany szeregu cech pod wpływem wymagań rozwojowych lub stresu sytuacyjnego. Zmiana może obejmować m.in. takie cechy, jak: struktura władzy, układ ról rodzinnych, sposób sprawowania kontroli i dyscypliny, style negocjacji. Przy niskim poziomie adaptacyjności system rodzinny hamuje rozwój swych członków przez nadmierną sztywność i konserwatyzm, wysoki poziom natomiast może sprawić, że w rodzinie podlegającej nieustannym zmianom powstanie chaos, nie pozwalający na zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa. Ponieważ rodzina, podobnie jak inne żywe systemy, wymaga zarówno stabilności jak i zmiany, umiarkowany poziom adaptacyjności jest najbardziej korzystny także z punktu widzenia możliwości rozwoju aktywności twórczej.

Badania własne [Mendecka 2003] uczniów liceum plastycznego wykazały, że poziom adaptacyjności rodziny koreluje dodatnio z heurystyką, czyli z intelektualnym członem postawy twórczej mierzonej Testem Zachowań Twórczych KANH-1 S. Popka [2000]. Zmiany układu ról i struktury władzy pozwalają jednostce doświadczać w rodzinnym ekosystemie różnych perspektyw i różnego dystansu w ujmowaniu jego problemów, co pobudza intelektualną aktywność twórczą.

Najistotniejszym czynnikiem przesądzającym o jakości interakcji rodzinnych jest jednak *komunikacja*. Komunikację w kontekście systemu rodzinnego rozumie się szeroko, a więc nie tylko jako przekazywanie informacji, lecz także wyrażanie uczuć, spełnianie życzeń [Dickson 1980] oraz wpływanie na innych [Danziger 1976]. Na-

biera ona w rodzinie szczególnego znaczenia w okresie dojrzewania dzieci. Sposób komunikowania się rodziców z dorastającymi dziećmi decyduje o zachowaniu pożądanego równowagi między związaniem się z ekosystemem rodzinnym a odczuwaniem własnej odrębności i tożsamości [Barnes, Olson 1985].

W Modelu Olsona wskazuje się jej dwa istotne wymiary: trudności komunikacyjne i otwartość. Im większe trudności komunikacyjne w rodzinie, tym bardziej jest ona upośredzonym systemem, o wadliwych, szkodliwych interakcjach. Otwartość komunikacyjna oznacza śmiałość, odważne i szczere wyrażanie własnych myśli i odczuć oraz ujawnianie własnego *ja* [Jourard 1971; Cosby 1973; Chaikin, Derlaga 1974; Aronson 1978; Derlaga, Stępień 1979]. Świadczy o wzajemnym zaufaniu partnerów, chęci współpracy [Płaszczyński 1993], dążeniu do konfrontowania własnego punktu widzenia ze sposobem widzenia problemów przez partnerów, co rozszerza horyzonty obydwu stronom interakcji i pobudza ich twórczą aktywność intelektualną.

Komunikacyjne, kreatywne interakcje mogą być inicjowane bądź przez dziecko, bądź przez członków rodziny. Stawiając pytania, dziecko daje wyraz swej ciekawości i dociekliwości, które odgrywają znaczącą rolę w każdym procesie twórczym [zob. Tokarz 1985, 1996; Tokarz, Beauvau 1996; Nęcka 2001]. Udzielając rzetelnej i wyczerpującej odpowiedzi na ciąg pytań dziecka, starsi od niego członkowie rodziny podtrzymują i rozwijają jego spontaniczną umiejętność dziwienia się i zapał do zgłębiania rzeczywistości [zob. Szuman 1985b]. Równocześnie sami mają okazję spojrzeć na świat oczami dziecka [Birch, Malim 1995], dostrzec problemy w sposób zaskakująco odmienny od tego, co dyktuje rutyna. Dorośli członkowie rodziny z kolei mogą pobudzić twórczą aktywność dziecka umożliwiającą znalezienie rozwiązania otwartego problemu zawartego w stawianym mu pytaniu.

Czynnikiem decydującym o funkcjonowaniu systemu rodzinnego są również postawy jej członków. Postawy miłości, szacunku, przyjaźni, wsparcia, lojalności, zaufania, solidarności, akceptacji i zrozumienia, liberalizmu, tolerancji i swobody i wydają się być bezdyskusyjnie pozytywnymi. Postawy: odrzucenia, wrogości, kontroli, wymagań, podejrzliwości, zaniedbania, braku poszanowania, solidarności, lojalności, ograniczania swobody mają negatywne konotacje. Ten czarno-biały podział postaw stanowi nadmierne uproszczenie, także wtedy, gdy rozpatruje się je w kontekście wpływu ekosystemu rodzinnego na rozwój twórczej aktywności. Przede wszystkim należy uwzględnić stopień nasilenia wymienionych postaw [Braun-Gałkowska 1991]. Pozytywne postawy przestają takimi być, gdy występują w zbyt dużym nasileniu. Nadmiar miłości, solidarności i lojalności dostarczając doświadczeń wspólnotowych, sprzyja postawom zachowawczym, a nie twórczym. Nadmiar szacunku, który będzie się wiązał z uleganiem autorytetom, szkodzi rozwojowi autonomii. Z pozoru negatywne zaniedbywanie może wyzwolić w dziecku samodzielność i zaradność, wymagania, jeśli nie są nadmierne, mogą pobudzić do pracy i pokonywania trudności, wrogość nie musi wyzwalać kompulsywnej dążności do jej przełamania, bo może też powodować zdolność do polegania na sobie. Brak zaufania może wynikać z silnego poczucia niezależności dziecka, które nawet rodzicom nie ufa tak, jak sobie.

Interakcje rodzinne to nie tylko wymiana informacji, ale także dostarczanie wzorów zachowania. Rodzicielskie zainteresowania intelektualne lub artystyczne, pasje zawodowe [Anastasi, Schaefer 1969; MacKinnon 1978; Mendecka 1995], dostarczając gotowych wzorców zachowania, kształtują cechy istotne w rozwoju twórczych postaw dziecka. Rodzice posiadający pasje zawodowe i poza zawodowe mają tę zaletę, że koncentrując się na nich nie koncentrują się przesadnie na dziecku. Pozostawiają mu zatem tak bardzo potrzebny dla twórczego rozwoju margines swobody, gdyż – jak słusznie stwierdził MacKinnon [1978] – dziecko powinno być częścią świata rodziców, a nie całym ich światem.

Podsumowanie

Postawa twórcza stanowi efekt nieustannego gromadzenia przez jednostkę doświadczeń wynikających z interakcji jej osobistych cech z cechami rodzinnego ekosystemu. Wszystko, co dzieje się w rodzinie, dostarcza jej członkom określonych doświadczeń, które stymulują bądź ograniczają ich twórczy rozwój. Interakcyjny charakter doświadczeń sprawia, że identyczna sytuacja rodzinna wpłynie bardzo różnie na poszczególnych członków tego ekosystemu. Traumatyczne doświadczenia rodzinne mogą dostarczyć przeżyć i doświadczeń, które dla uzdolnionej humanistycznie lub artystycznie jednostki mogą stanowić cenny materiał dla twórczych przekształceń w jej dziedzinie działania. Te same doświadczenia mogą okazać się szkodliwe albo co najmniej bezużyteczne dla osób uzdolnionych technicznie, które mogłyby działać twórczo na polu wynalazczym lub naukowym.